

URBÁN BÁLINT

Nyelvteremtés és nemzetépítés

Mia Couto és a mozambiki próza

A portugál nyelvű irodalmak rendszere olyan több kontinensen átívelő, összetett és meglehetősen heterogén kulturális képződmény, mely nemcsak három különböző ponton – Európa, Latin-Amerika és Afrika – kapcsolódik be a világ-irodalom globális körforgásába, de három különböző irodalmi és kulturális kontextusban is íródik, melyek között a regionális változatokban működő nyelven kívül a gyarmati múlt emléke és az egykori birodalom szellemei teremtenek kapcsolatot. Ahogy arra Earl E. Fitz felhívta a figyelmet, az utóbbi évtizedekben a világirodalmi tér átstrukturálódásának és a periférikus kulturális formák felértékelődésének köszönhetően az anglofón és a frankofón irodalmakhoz hasonlóan a portugál nyelvű irodalmak is átmentek egyfajta globalizálódási folyamaton, azaz sikerült kitörniük a három nagy geopolitikai kontextus és a nyelv elszigeteltségéből.¹ A világirodalmi körforgásba való intenzívebb bekapcsolódás folyamata párhuzamosan ment végbe a posztkoloniális afrikai portugál nyelvű irodalmi mezők kiépülésével és megszilárdulásával, melynek köszönhetően az egykori birodalmi perifériák a luzofón kulturális tér izgalmas és fokozottan innovatív központjaiként emelkedtek ki és illeszkedtek bele nemcsak saját lokális kontextusukba – az afrikai irodalmak diskurzusába –, hanem egyúttal a világ-irodalom ökonómiájába is.²

A globális kulturális cserefolyamatokba betagozódott afrikai luzofón irodalmak nemzetközileg legelismertebb szerzője minden kétséget kizáróan a mozambiki Mia Couto. Munkásságát nemcsak a portugál világ legjelentősebb irodalmi díjával, a Camões-díjjal és a neolatin nyelvű országokat tömörítő, transzkontinentális Latin Unió irodalmi díjával, de a presztízsértékű Neustadt Nemzetközi Irodalmi Díjjal is elismerték, mely egyértelműen jelzi az életmű irányában tanúsított fokozott nemzetközi figyelmet. Művei több mint húsz országban kerültek kiadásra a legkülönbözőbb nyelveken, beleértve a magyart is (*Az oroszlán vallomása*, ford. PÁL Ferenc [Budapest: Európa Könyvkiadó, 2016]). Mia Couto mindazonáltal nemcsak egyike a jelenleg legolvasottabb kortárs portugál nyelvű szerzőknek, de egyúttal az egyik legmeghatározóbb afrikai író is egyben, akinek jelentősége olyan szerzőkéhez hasonlítható, mint Chinua Achebe, Wole Soyinka, Ben Okri, Ayi Kwei Armah, Alain Mabanckou, Nadine Gordimer, vagy éppen a szintén portugál nyelven író, angolai José Eduardo Agualusa.

¹ Earl E. FITZ, „Internationalizing the Literature of the Portuguese-Speaking World”, *Hispania (Special Portuguese Issue)* 85, no. 3. (2002): 439–448.

² Paulo de MEDEIROS, „As literaturas lusófonas e os sistemas de literatura-mundo”, in *Geometrias da Memória: configurações pós-coloniais*, eds. António Sousa RIBEIRO e Margarida Calafate RIBEIRO, 205–213 (Porto: Afrontamento, 2016), 208.

A luzofón Afrika posztkoloniális irodalmát a nemzetközi interpretációs közösségek sokáig nem tartották többre, mint az angol és francia nyelvű posztkoloniális gyakorlatok egyfajta gyengébb imitációját.³ Ez az elhibázott feltevés egyrészt a portugál nyelv mérsékeltebb gazdasági és kulturális felhajtóerejével hozható összefüggésbe az afrikai kontinensen, másrészt pedig a posztkoloniális elméletalkotás domináns angolofón (és frankofón) hangsúlyaival. Az ezredforduló óta azonban a dél episztemológiai gyűjtőnévvel illetett kulturális elméletrendszerhez kapcsolódó olyan gondolkodók nyomán, mint a portugál Boaventura de Sousa Santos, az argentin Walter Dignolo, az argentin-mexikói Enrique Dussel, vagy éppen a perui Aníbal Quijano, egyre inkább nagyobb teret nyer egy, a spanyol és a portugál gyarmati világok sajátos történelmi és kulturális tapasztalatát megragadó, alternatív posztkolonializmus tételezése, mely elkülönül a angolszász és a francia modelltől. A dél episztemológiáinak elméletalkotói szerint a modern gyarmatosítás első hullámát képező spanyol és portugál kolonializmus mintázata lényegileg különbözött a 18. század brit és francia terjeszkedésének struktúráitól és ideológiáitól. A gyarmatosított területeken így egészen más kulturális gyakorlatok és valóságok alakultak ki, melyekre nem alkalmazhatóak egyértelműen és gond nélkül a posztkolonializmus hagyományos, angolszász ihlettségű elméleti keretei. Annak kifejtésére, hogy miben és mennyiben volt más a portugál, illetve a spanyol gyarmatosítás a brit és a francia koloniális terjeszkedéssel összehasonlítva, jelen írás keretei között, mely Mia Couto és a mozambiki irodalom viszonyát hivatott értelmezni, nincs lehetőség, mindazonáltal az afrikai szerző életművének és jelentőségének értelmezéséhez érdemes kitérni röviden a luzofón posztkolonializmus néhány általános jellegzetességére.

Az afrikai portugál gyarmatokon már a 19. században kiforrólódott egy jellegzetesen hibrid kreol értelmiség, mely nagy hangsúlyt fektetett a nemzeti identitás és a nemzeti kultúra kialakítására a kolonizációs narratíva hegemonizációs törekvéseivel szemben.⁴ Ugyanez a kevert és sok esetben fehér értelmiségi réteg aktívan támogatta az antikolonizációs törekvéseket, és a függetlenség érdekében vívott küzdelemben is aktívan részt vett az 1950-es évektől.⁵ A küzdelem az 1960-as évekre véres gyarmati háborúvá alakult, mely egészen a salazari diktatúra 1974-ben bekövetkezett összeomlásáig elhúzódott. Tehát a koloniális állapotból a posztkoloniális valóságba való átmenetet egy több mint egy évtizeden át elhúzódó, komoly katonai konfliktus készítette elő. A posztkoloniális állapot sajátos jellegéhez ezenkívül hozzájárultak még a pánikszzerű, gyors dekolonizáció, a függetlenség után a hatalom megkaparintásáért fellángoló polgárháborúk, melyek a gyarmati harcokhoz hasonlóan több évtizeden át ellehetetlenítették a politikai és

³ David BROOKSHOW, „Mia Couto in Context”, in *A Companion to Mia Couto*, eds. Grant HAMILTON and David HUDDART, 17–24 (Suffolk-Rochester: James Currey, 2016), 17–18.

⁴ PÁL Ferenc, „Afrika portugál nyelvű irodalmairól”, *Nagyvilág* 53, 11. sz. (2008): 1116–1123.

⁵ Russell HAMILTON, „A Literatura dos PALOP e a Teoria Pós-Colonial”, *Via Atlântica* 3 (1999): 12–23, 16.

kulturális autonómiájukat elnyert nemzetek működését, valamint a tény, hogy a gyarmati státuszából kiemelkedő országok a szovjet gazdasági és politikai támogatásnak köszönhetően szocialista rendszereket építettek ki, melyek az ezredforduló tájékán gyorsan és komolyabb előkészítés nélkül váltottak a neoliberális gazdasági struktúrára. A mélységesen problematikus történeti ív, melyben a modernitás projektje gyakorlatilag minden egyes fázisban kudarcot vall és berekesztődik, a gyarmati státuszából a függetlenségi harcokon és a polgárháborún át vezet a szocialista rendszer, majd azt követően a demokratikus, neoliberális állam kialakulásához.⁶ Mindennek köszönhetően Afrika luzofón országaiban – Angola, Mozambik, Zöld-foki-szigetek, São Tomé és Príncipe, Bissau Guinea – egészen sajátos, az anglofón és a frankofón területektől merőben különböző posztkoloniális valóságok és problémák alakultak ki, melyek egy meglehetősen rendhagyó kulturális állapotot hívtak életre.⁷

Mia Couto már pusztán nevével, kinézetével, származásával és életútjával is felmutatja a luzofón posztkolonializmus néhány főbb jellegzetességét, illetve felülírja a modernitás nagy alapidichotómiáit. Couto afrikai író és a posztkoloniális mozambiki kulturális identitás egyik legnagyobb szószólója, mindazonáltal ezeknek a kulturális *label*eknek ellentmondva fehérbőrű és portugál származású. Phillip Rothwell megfogalmazásában „egy fehér író egy fekete irodalmi mezőben. Kulturális örökségének jelentős része az egykori koloniális hatalomhoz köthető, írói fejlődését pedig Portugália nagy szerzőinek szellemei is kísértik.”⁸ Szülei még a portugál diktatúra ólomévei alatt, 1951-ben költöztek a birodalom afrikai periferiájára, Couto azonban korántsem egy koloniális buborékban nőtt fel. Újságíró és költő apja már Portugáliában is a birodalom integritását fenntartó fasiszta diktatúra ellen küzdő ellenzékét támogatta, Mozambikban pedig csatlakozott a nemzet függetlenségéért folyó antikoloniális küzdelemhez, személyes ügyének érezte nemcsak a nemzeti autonómiát, de a helyi hagyományok és kultúrák megismerését is. Couto így nem a helyi lakosságtól elválasztva nevelkedett, mint fél évszázaddal korábban Fernando Pessoa a durbani kolónián, ahol többet érintkezett a brit és a francia kultúra hagyományaival, mint Afrikával.⁹ Bár az iskolában Couto portugál telepeselek leszármazottaival tanulta együtt a portugál kultúra és irodalom történetét, a tanítás után afrikai és mesztic gyerekekkel töltötte az idejét, és nemcsak a hagyományaikat, történeteiket, hiedelmeiket és világlátásukat szívta magába, de egyúttal a Beira-régióban beszélt bantu nyelvjárásokat

⁶ Luís MADUREIRA, „Nation, Identity and Loss of Footing: Mia Couto’s *O Outro Pé da Sereia* and the Question of Lusophone Postcolonialism”, *NOVEL: A Forum on Fiction* 41 (The Form of Postcolonial African Fiction), no. 3–4. (2008): 200–228, 208–209.

⁷ Ana Mafalda LEITE, *Literaturas Africanas e Formulações Pós-Coloniais* (Lisboa: Edições Colibri, 2003), 15.

⁸ Phillip ROTHWELL, *A Postmodern Nationalist: Truth, Orality, and Gender in the Work of Mia Couto* (Cranbury: Rosemont Publishing & Printing Corp., 2004), 17.

⁹ Hubert Dudley JENNINGS, *Os dois exílios: Fernando Pessoa na África do Sul* (Porto: Fundação Eng. António de Almeida/Centro de Estudos Pessoaanos, 1984).

is.¹⁰ A koloniális nyelv és annak hagyományai Couto életművében így szétszálazhatatlanul összekeverednek a helyi hagyományokkal és nyelvekkel.

Gyarmatosító és gyarmatosított, európai és afrikai, fehér és fekete, koloniális nyelv és lokális nyelvek modern hierarchiái mellett Mia Couto neve és életműve férfi és nő, illetve ember és állat kulturális dichotómiáit is felülírja. A Mia keresztnév az indoeurópai nyelvek logikája alapján az *-a* végződésnek köszönhetően nőnemű szubjektumot sejtet. A világhíres afrikai író azonban se nem fekete, se nem nő, így a név és a hozzá kapcsolódó elvárások összezavarodnak és felülíródnak. Saját bevallása szerint a Mia név még gyerekkorában ragadt rá a macskák irányába tanúsított feltétlen rajongásának köszönhetően. Ember és állat ontológiai kategóriáinak egymásba csúsztatása, mely egy tágabb kontextusban kultúra és természet, illetve racionalizáló modernitás és a lokális episztemológiák elválaszthatatlanságát allegorizálja az afrikai kulturális térben, vissza-visszatérő tematikus eleme Couto regényeinek és novelláinak, elég, ha csak a magyar fordításban is olvasható *Az oroszlán vallomása* című könyvére gondolunk.¹¹ Couto neve és személye, életművéhez hasonlóan tehát felforgat több klasszikus dichotómiát, felülír hagyományos elválasztóvonalakat és megbontja a történetileg konstruált hierarchiakat, melyben a posztmodern állapot nagy narratívákkal szemben tanúsított általános szkepszise és a modernitás szeparációs ideológiájának meghaladási vágya rezonál. Mindennek ellenére, ahogy arra legmeghatározóbb nemzetközi monográfusa, Phillip Rothwell felhívta a figyelmet, Couto posztmodernizmusa nem merül ki a kulturális és nyelvi hibridizáció gyakorlásában és éltetésében. Ha műveit kizárólag a posztmodern állapot megvalósulásaként olvassuk, akkor szem elől veszítjük szövegeinek egy meglehetősen hangsúlyos elemét, a mozambiki nemzeti identitás építésére és védelmére való folyamatos törekvést. Couto valójában nem más, mint egy posztmodern nacionalista (*postmodern nationalist*), akinek a határok áthágása mellett ugyanolyan fontos a nemzet, a nemzeti kultúra kialakítása.¹² Novelláiban és regényeiben Mozambik történelmének változásait követve a portugál kolonializmus kritikájától eljut az egyoldalú államideológiák és nemzeti hagyományok legitimitását aláásó neoliberais globalizáció megkérdőjelezéséig. A határok iránt kiálló nacionalizmus és a határok eltörlését hirdető posztmodern találkozása szövegeiben így egy újabb felfüggesztett dichotómiával gazdagítja jellegzetesen hibrid világát.

Mia Couto posztmodern nacionalizmusának kiemelkedése egyrésztől a mozambiki irodalmi mező megszilárdulásával, másrésztől a mozambiki irodalom szerkezet- és fókuszváltásával, harmadrésztől pedig a mozambiki nemzeti identitás kialakulásával párhuzamosan történt meg, és szorosan összefonódott mindhá-

¹⁰ Patrick CHABAL, „Mia Couto or the art of story-telling”, *Portuguese Literary and Cultural Studies* 10 (2003): 105–129, 107–108.

¹¹ Kristian van HAESENDONCK, „Mia Couto’s Postcolonial Epistemology: Animality in *Confession of the Lioness (A Confissão da leoa)*”, *Zoophilologica: Polish Journal of Animal Studies* 5 (2019): 297–308, 300.

¹² ROTHWELL, *A Postmodern Nationalist...*, 16–17.

rom folyamattal. Bár a portugál nyelvű afrikai országokban az irodalmi termelés a romantika égisze alatt már a 19. század közepén megkezdődött az első gyarmati nyomdák megnyitásával, a jól strukturált irodalmi mezők kialakulása, mely nemcsak tudatosan dolgozó szerzőket, szerkesztőket, kiterjedt könyvkiadást és folyóiratkultúrát, összehangoltan működő írószervezeteket, irodalmi pályázatok és díjakat, de jól definiált befogadóköröket is feltételez, csak az 1980-as évek végén, és az 1990-es évek elején történt meg. Az irodalom komplex intézményrendszerének kiépülése egy komoly esztétikai és generációváltással párhuzamosan ment végbe. Az 1975-ös függetlenedést követő évtized irodalmát az országot kormányzó FRELIMO szocialista irányultságával összhangban, valamint szembe fordulva a portugál elnyomó rezsim jobboldali-koloniális alapállásával, egy erősen átideologizált irodalmi diskurzus jellemezte, mely a forradalom hőseit és az új szocialista nemzetet dicsőítette. Az 1980-as évek vége felé feltűnő fiatal irodalmi generáció, melynek legemblemikusabb figurája Mia Couto lett, nemcsak az átpolitizált irodalmi beszédmóddal szakított, de az 1950-es években a függetlenségért folyó harc jegyében kikristályosodó modern mozambiki próza diskurzusával is. Az afrikai ország első nagy nemzeti prózáírói, João Dias, Luís Bernardo Honwana és Orlando Mendes az 1950-es években szembefordultak a prózahagyományra jellemző koloniális szemléletmóddal, és a *négritude* mozgalom alapvetéseit követve egy, a gyarmati hagyományoktól és perspektíváktól független mozambiki irodalmat hirdettek meg, mely nemcsak a koloniális elnyomást, de egyúttal a helyi kulturális formákat, a jellegzetesen afrikai kulturális örökséget is tematizálja.¹³ Szövegeik egyfelől a portugál neorealizmus, másfelől pedig a brazil észak-keleti regény alapvetően realista poétikáit visszhangozták, nyelvhasználatukban viszont nem kérdőjelezték meg a koloniális portugál nyelv hivatalos szabályrendszerét és legitimitását. A 80-as években színre lépő fiatal prózáírók, Mia Couto, Ungulani Ba Ka Khosa és Paula Chiziane a kolonializmus kritikáját illetően alapvetően folytatják a megelőző generáció munkáját, formailag és nyelvileg azonban jóval merészebb és invenciózusabb irodalmat művelnek. A realista ábrázolási formáktól való eltávolodással megjelennek a legkülönbefélebb modernista és posztmodern elbeszélői stratégiák, a próza kiszabadul az irodalmi termelést sokáig keretező nagy narratívák (kolonializmus, anticolonializmus, szocializmus) szorításából, és mind poétikailag, mind nyelvileg, mind tematikailag diverzifikálódik.¹⁴ Az irodalmi termelés ezen differenciálódása a kiadói szféra és az intézményrendszer megszilárdulásának folyamatába is beilleszkedett. Az 1980-as években megalakult a Mozambiki Írószövetség (AEMO – Associação dos Escritores Moçambicanos), mely nemcsak az irodalom terjesztéséért felelős, kánonképző erejű intézmény és érdekképviseleti fórum lett, de egyúttal a legjelentősebb kiadó

¹³ José Pires LARANJEIRA, „Mia Couto e as literaturas africanas de língua portuguesa”, *Revista de Filologia Românica* 3, no. 2. (2001): 185–205, 190.

¹⁴ Petar PETROV, *O projecto literário de Mia Couto* (Lisboa: Centro de Literaturas e Culturas Lusófonas e Europeias, 2014), 19.

is egyben, illetve megjelentek olyan új folyóiratok, mint például a *Charrua* vagy a *Tempo* folyóirat irodalmi és művészeti melléklete, melyek teret adtak az esztétikailag merészebb és heterogénebb próbálkozásoknak.¹⁵

Az irodalmi tér kifejlődésének köszönhetően tehát egy egészen érdekes helyzet állt elő a kérdéses periódusban. A függetlenségét nemrég elnyert, polgárháború tépázta fiatal nemzet ugyanis még formálódóban volt, még nem rendelkezett jól definiált kulturális identitással, az irodalmi mező azonban már kialakult, megszilárdult, és viszonylag jól működött. A nemzettest kiformalódását így megelőzte a nemzeti irodalom kialakulása, melynek köszönhetően az irodalmi diskurzusnak kiemelt szerep jutott a nemzet definiálásában, a nemzeti identitás megformálásában. Nem véletlen, hogy Maria Manuel Lisboa a romantika irodalmának nemzetépítő jellegével állítja párhuzamba Mia Couto és generációjának törekvéseit.¹⁶ A romantika korában a formálódó európai nemzetállamok a herderi elgondolások alapján visszanyúltak az elfelejtett népi hagyományokhoz, a felülírt kulturális örökségekhez, és a nemzeti nyelvek közvetítésének segítségével ezekben az autonóm kulturális diskurzusokban látták a lokális kulturális identitás alapjait.

A romantikus kor és az 1990-es évek Mozambikja közötti párhuzamok egyértelműek: az ország a kulturális önmeghatározás és a nemzeti mítoszok felfedezésének szakaszában volt. Mia Couto életműve, különösképpen az *Álomföld (Terra Somâmbula)* című regény, azonban nem korlátozódik a múlt felidezésére. Egy jövőt is előrevetít, mely nem csak képes önmagát megformálni a jelen tragédiáiért felelős múltból, de egyúttal felül is tud emelkedni rajta. A polgárháború történetileg szemlélve nem a semmiből jött, előzmények nélkül, részben a kolonializmus és a nemzetre ráerőltetett, kívülről importált, politikai rendszerek és ideológiák eredménye volt. Ebből a szempontból az autentikus, ősi hagyományrétegek használata Mia Coutónál a nemzetre ráerőltetett, idegen politikai rendszerek kritikája, melyek komoly problémákkal terhelték Mozambikot. A múlt lényegének megragadása mellett Mia Couto életművében folyamatosan ott van egy jobb jövő elképzelésének lehetősége.¹⁷

A függetlenségért folyó harc és a gyarmati háború alatt a nemzeti identitás meghatározása még nem ütközött nagy nehézségekbe, mivel az az antikoloniális logikát követve a gyarmatosító kulturális identitásának ellenpontjaként tételeződött. A függetlenség és a gyors dekolonizáció után a helyzet azonban bonyolódott.

¹⁵ José Pires LARANJEIRA, *Literaturas africanas de expressão portuguesa* (Lisboa: Universidade Aberta, 1995), 323.

¹⁶ Maria Manuel LISBOA, „Colonial Crosswords: (In)voicing the Gap in Mia Couto”, in *Postcolonial Perspectives on the Cultures of Latin America and Lusophone Africa*, ed. Robin FIDDIAN, 191–212 (Liverpool: Liverpool University Press, 2000), 195.

¹⁷ Phillip ROTHWELL, *Leituras de Mia Couto: Aspectos de um pós-modernismo moçambicano* (Coimbra: Almedina, 2015), 162–163.

dott. A koloniális hatalom összeomlásával hirtelen nem volt már egy jól körvonalazható, külső erő, mellyel szemben az ország definiálni tudta volna magát. A nemzetet kormányzó FRELIMO és az annak hatalmára törő RENAMO közötti polgárháború még inkább megnehezítette a konszolidációt, hiszen a nemzet immáron nem a gyarmati elnyomás ellen harcolt, hanem önmaga ellen fordult, saját magával küzdött. Mia Couto életműve arra a kérdésre próbál meg választ adni, hogy mit is jelent Mozambik, hogyan lehet egy ilyen posztkoloniális helyzetben meghatározni a nemzet kulturális identitását, illetve hogy milyen hagyományokból épül ki a nemzet öntudata és milyen nyelvet beszél az ország.

Az 1992-ben megjelent, már említett *Álomföld* című regény Couto identitáskonstruáló és nyelvteremtő irodalmi projektjének egyik legfontosabb állomása és talán legparadigmatikusabb műve. A könyv szimbolikus módon a polgárháború lezárulásának évében jelent meg, egy, a nemzet jövője szempontjából nemcsak döntő, de reményteli pillanatban, melyet a több évtizedes pusztítás után az építkezés, az újrakezdés szelleme járt át. A FRELIMO és a RENAMO közti fegyveres konfliktus feloldódásával, mely árnyékot vetett a függetlenedés eufóriájára és megakasztotta mind az ország modernizálódásának, mind az autonóm nemzeti identitás kialakításának folyamatát, Mozambik minden kétséget kizáróan történelmének egy új szakaszához érkezett. Mindennek fényében az *Álomföld* nemcsak a közeli (polgárháború) és a távoli (kolonializmus) múlt emlékével való számvetés, de egyúttal egyfajta reflexió is Mozambik jövőjéről és a nemzeti identitás kialakításának lehetőségeiről.

A szöveget nyitó három mottó rögtön tematizálja is a mozambiki identitás kérdését. Az első mottó Mozambik egy távoli régiójának őslakos hagyományából származó népi bölcsesség, a második a regény egyik főszereplőjének mondata, míg a harmadik egy Platónnak tulajdonított idézet. Couto már a szöveg küszöbét jelölő paratextusokban megkezdi a dichotómiák lebontását és a nemzeti identitás kidolgozását. Míg az első mottó a lokális tudásrétegeket és az afrikai kulturális örökséget képviseli, a harmadik egyértelműen az európai hagyomány és gondolkodás terére utal. A két eltérő episztemológia között a regény egyik szereplőjének a hangja, azaz maga a fikció teremt kapcsolatot. Couto tehát már a mottókkal kijelöli mind szövegpoétikájának, mind irodalmi nyelvének, mind a nemzeti identitásnak a játékterét: az afrikai kultúra lokális hagyományai, a harraway-i *situated knowledge*,¹⁸ és a történetileg konstruált, sokáig univerzálisnak és dominánsnak tartott európai tudásrétegek dialogikus egymásbakapcsolódását. Couto nem a vagy-vagy logikáját követi a nyelv, az elbeszélésformák és az identitás kérdését illetően. Posztkolonializmusa nem az európai eredetű diskurzusok elutasítását jelenti, hanem azok termékeny párbeszédbe léptetését az afrikai tradíciókkal, nyelvekkel, megismerési és gondolkodási struktúrákkal. A coutói regényter,

¹⁸ Donna HARRAWAY, „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, *Feminist Studies* 14, no. 3. (1988): 575–599, 589.

ahogy arra korábban már utaltam, így nem más, mint a dichotómiák és a hierarchikusan elrendezett bináris oppozíciók feloldásának tere, a hibrid köztes tér (*entre-lugar*), mellyel Silviano Santiago jellemezte a latin-amerikai kultúrákat.¹⁹

Couto egy másik, kiemelt fontosságú regényének *A frangipani-fás verandának* (*A varanda do Frangipani*, 1996) központi allegóriája, a frangipani fa és története egy összetett fikcionális motívumban jeleníti meg és foglalja össze a kultúrák, nyelvek és hagyományrétegek dialogikus egymásbaoltódását. A frangipani fa eredete Mozambik kolonizációjának hajnaláig nyúl vissza. Még Vasco da Gama idejében egy afrikai öregember a tengerparton megtalálta egy hajótörést szenvedett portugál karavella darabjait. Az egyik fadarabot elültette, abból nőtt ki a frangipani fa, mely sokáig egy gyarmati erőd verandájának oldalát díszítette, így tanúja volt Mozambik hányattatott történelmének.

Végignézte az egész történelmet. A verandát megjárták rabszolgák, elefántcsont és színes szövetek. A verandáról lőtték a portugál ágyúk a holland hajókat. A gyarmati idő végén börtönt építettek mellé a portugálok ellen harcoló forradalmároknak. A függetlenség után pedig öregek otthonává alakították. Jött a háború a halottakkal, de a lövések elkerülték az erődöt.²⁰

A fa és az erőd történetében lecsapódik Mozambik történelme a gyarmatosítástól egészen a polgárháborút lezáró békekötésig. A fa eredetében egyfelől a Portugál Birodalom részét képező Latin-Amerikához (hiszen a frangipani-fa az amerikai kontinensen őshonos), másfelől pedig Európához és a portugál gyarmatosításhoz kötődik, de gyökerei Afrika földjébe kapaszkodnak.

Én vagyok az a fa. Egy másik világhoz tartozó fából származom, de a föld, amibe kapaszkodom ez a föld, a gyökereim itt kaptak új életre. Én vagyok azok a feketék, akik nap-nap után leszedik a virágaimat. [...] Nézze el a portugálokat. Már azt sem tudom, milyen nyelvet beszélek. Teljesen összepiszkolódott a nyelvtanom, földszínű. De nem csak a beszédem más. A gondolkodásom is [...].²¹

Ezt mondja a regény egyik főszereplője, a portugál származású öregember, Domingos Mourão, akinek nemcsak a beszéde változott meg a Mozambikban töltött évtizedek alatt, de az identitása is, mely abban az egyszerű tényben is tetten érhető, hogy eredeti portugál neve helyett a helyiek csak a Xidimingo néven szólítják. Az új névben lecsapódik a monologikus identitáskonstrukciótól való elkülönböződés, hiszen a Xidimingo név nem más, mint a keresztény és portugál Domingos név afrikánizált változata. A latin-amerikai eredetű, a kolonizáció történetébe a karavellákkal bekapcsolódó és az afrikai földben gyökeret verő frangipa-

¹⁹ Silviano SANTIAGO, „O entre-lugar do discurso latin-americano”, in Silviano SANTIAGO, *Uma literatura nos trópicos*, 11–28 (São Paulo: Editora Perspectiva, 1978).

²⁰ MIA COUTO, *A Varanda do Frangipani* (São Paulo: Companhia das Letras, 2016), 9.

²¹ Uo., 29–30.

ni fa így olvasható a dialogikus kulturális identitás, a hibrid gondolkodás, regény-poétika és nyelvhasználat autentikus jelölőjeként is.

A legtöbb kritikus kiemeli Couto nyelvhasználatának sajátos jellegét. A novel-lákban és a regényekben működtetett nyelv a posztkoloniális *abrogation* logikája alapján kreatív és szubverzív módon ássa alá a metropolisz hivatalos, merev és normatív nyelvét.²² A szövegek nyelvisége az afrikai kultúrák nagy fétiséhez, az orális hagyományhoz utal. Mindazonáltal, ahogy arra számos elemző felhívja a figyelmet, Couto korántsem a városokban vagy a falvakban beszélt autentikus, helyi portugált működteti, mint például a híres angolai prózaíró, José Luandino Vieira, akinek szövegeiben a luandai bádovvárosok (*musseque*) jellegzetes nyelve köszön vissza. Couto esetében sokkal inkább egy, az oralitás illúzióját keltő hibrid nyelv folyamatos teremtésével állunk szemben, melyben a különböző, elsősorban bantu eredetű, helyi kisebbségi nyelvek és nyelvjárások (ronga, changana, macua, nianja) szavai, kifejezései és mondat szerkezetei elkeverednek a gyarmatosítóktól örökölt portugál és más nagyobb nyelvek (arab, angol, francia) szókészletével. Fernanda Cavacas reprezentatív kutatása közel 2500 olyan új szót és kifejezést mutatott ki Couto szövegeiben, melyek nem léteznek a portugál nyelv normatív változatában. Ezek az elemek vagy a már említett nyelvekből lettek átsajátítva, vagy a különböző nyelvi logikák és rétegek ütköztetéséből születtek meg.²³ Az orális nyelvhasználat egyszerű reprodukciója helyett tehát sokkal inkább az orális hagyományt imitáló, autentikus nyelvteremtéssel állunk szemben, mely összhangban áll Couto elgondolásával Mozambik kulturális identitásáról. A nemzetnek, melyet a romantikus paradigma logikája alapján a nyelvhasználat is leképez és reprezentál, egy olyan heterogén kulturális térnek kell lennie, melyben a különböző hagyományok, episztémológiák, mitológiák és hitvilágok egymással párhuzamosan léteznek és kölcsönösen megtermékenyítik egymást.

Nyelv és oralitás, pontosabban fogalmazva oralitás és írás viszonyának árnyalásához lezárásképpen érdemes visszatérni az *Álomföld* című regényre. A polifonikus szerkesztésű szöveg első diegetikus szintje a polgárháború rombolásának díszletei közé vezeti az olvasót. Egy posztapokaliptikus tájban bolyong az öreg Tuahir és a serdülőfiú Muidinga. A gyermeket a férfi mentette meg a haláltól, emlékei arról, hogy valójában kicsoda, honnan származik és hova tart, azonban nincsenek. Barangolásuk során egy kiegészített autóbuszban vernek tanyát, ahol több teleírt füzetre bukkannak. Muidinga esténként a tűz fényénél felolvas az analfabéta Tuahirnek. A füzetek egy, a kerettörténetbe ágyazott alternatív diegetikus univerzumot nyitnak meg, a mozambiki mítoszok, legendák és hiedelmek mágikus világát, mely egyfajta ellenpontját képezi a polgárháború kegyetlen valóságának. A diegetikus szintek közötti ugrálás Couto hibridizációs/dialogikus ideoló-

²² Bill ASHCROFT, Graham GRIFFITHS and Helen TIFFIN, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-colonial Literatures* (London–New York: Routledge, 2002), 37.

²³ Fernanda CAVACAS, *Mia Couto: Um moçambicano que diz Moçambique em Português* (Lisboa: Clássica Editora, 2015), 141.

giája alapján több olyan nagy kulturális dichotómiát is leépít, mint az álom és a valóság, a háború és a béke, a múlt és a jövő, a negativitás és a pozitivitás, vagy éppen a mítosz és a modernitás. Az egymást kizáró történetileg konstruált ellentétpárok közül kiemelt szerep jut írás és beszéd, írott kultúra és orális hagyomány viszonyának, mely a jelenlét–távollét metafizikai hierarchiáját is megmozgatja. A könyv korántsem az orális hagyomány felsőbbrendűségét és kreativitását hangsúlyozza az írásos kultúrával szemben. A füzetek szerzője, Kindzu, ahogy azt az elbeszélésbe ékelt elbeszélésből megtudjuk, az írásban talált egyfajta szökésvonalat a háború traumatizáló borzalmaiból. Szövegeiben rögzítette a mozambiki folklór orális formában terjedő történeteit. A sem emlékezettel, sem identitással nem rendelkező Muidinga ezeket a történeteket olvassa fel és memorizálja, ezeket az írott szövegeket kanalizálja vissza az oralitásba, melynek köszönhetően identitásra és kulturális emlékezetre tesz szert. Az írás így egyáltalán nem egy külsővé tett, néma és halott emlékezet, Couto nem Platón *Phaidrosz*ának írásbeliség-kritikáját visszahangozza, mely az élőbeszédet és a jelenléte egy metafizikai logika alapján az írás és a távollét fölé rendeli.²⁴ Az írás és az irodalom nem rendelődik alá az orális hagyománynak, sokkal inkább kiegészíti azt, segíti a kulturális emlékezet és az identitás konstruálását. Írott kultúra és orális kultúra, illetve tágabb kontextusban vizsgálva modernitás és alteritás ugyanúgy részét kell hogy képezzék a posztkoloniális nemzet valóságának, nem lehet egyiket sem a másik elé helyezni, főleg nem egy olyan történelmi pillanatban, amikor a polgárháború és a küszöbön álló neoliberais globalizáció a kulturális emlékezet eltüntetésével fenyeget.²⁵

Mia Couto életműve, ahogy azt bemutatni igyekeztem, egy olyan, a mozambiki identitást allegorizáló, plurális teret nyit meg és tágít könyvről könyvre, mely az adornói negatív dialektika értelmében tagadja a fogalmi gondolkodás kizáró mechanizmusait és hierarchikus struktúráit. Szövegeiben egy sajátos, luzofón eredetű posztkoloniális afrikai identitást próbál körvonalazni, mely teret ad a kolonialitás és az európai gondolkodás nagy kulturális dichotómiáinak feloldására, és az alárendelés logikáját a mellérendelés és a hibridizáció dinamikájára cseréli.

²⁴ PLATÓN, „Phaidrosz”, in PLATÓN, *Összes Művei*, ford. SZABÓ Árpád, 3 köt., Bibliotheca Classica, 1:799–804 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984).

²⁵ Nem beszélve arról, hogy mekkora problémát jelentett a formálódó nemzetnek a lakosság közel háromnegyedét érintő analfabetizmus. Az, hogy Couto nem fetiszálja egyértelműen az orális kultúrát az írottal szemben, értelmezhető akár a nemzeti alfabetizáció fontossága melletti állásfoglalásként is.